

راهنمای عملی در روش‌های پژوهش کیفی معرفی و نقد کتاب راهنمای عملی تحلیل گفت‌وگو، گفتمان و سند

• دکتر حسن بشیر

دانشیار دانشگاه امام صادق (ع) / drhbashir100@gmail.com

چکیده

شکست نسبی روش‌های کمی در علوم انسانی و اجتماعی، زمینه را برای گسترش روش‌های کیفی آماده کرده‌است. عدد، شمارش، اندازه‌گیری و سنجش در رابطه با رفتارها و گرایش‌های انسانی، نتوانستند واقعیت او را به‌خوبی بازنمایی کنند. نگاه کیفی، نگاه متکی بر تعیین شاخص‌ها، ارزیابی رفتارها و طبقه‌بندی گرایش‌ها است. به‌همین دلیل از نگاه استقرایی بهره‌مند شده‌است. اگر نگاه قیاسی را یک نگاه کلان، ثابت، تاریخ‌مند و تعمیمی بدانیم، نگاه استقرایی ویژگی موقعیتی، جزئی، غیر تعمیمی، غیر تاریخ‌مند و سیال دارد. این ویژگی اگرچه منطق ثابت پیروی از یک نظریه یا یک رویکرد را به‌چالش کشیده و ثبات لازم برای تثبیت یک نگاه علمی را دچار نوسان کرده‌است، اما زمینه را برای بروز و ظهور نظریه‌های گوناگون مرتبط با موقعیت‌ها و شرایط خاص هر منطقه و فرهنگ فراهم کرده که خود می‌تواند در ظهور نوعی از استقلال فکری، هویتی و فرهنگی تأثیرگذار باشد. یکی از روش‌های مهم کیفی که تحولی اساسی در فهم جهان متن به‌وجود آورده، تحلیل گفتمان است. تحلیل گفتمان، روشی است که علاوه بر متن به فرامتن و زمینه خلق متن نیز توجه اساسی دارد، موضوعی که در هیچ‌یک از روش‌های کیفی به‌این‌اندازه مورد توجه نبوده‌است. بیشتر یا تقریباً همه کتاب‌هایی که در مورد تحلیل گفتمان ترجمه شده‌اند، بیانگر رویکردهای نظری و نه‌چندان روشن این روش کیفی است. به‌عبارت‌دیگر، روشی مشخص و قابل پیروی همانند روش‌های کمی نداشته‌اند. این معضل روشی، زمینه را برای برداشت‌های گوناگون در تحلیل گفتمان به‌وجود آورده و تشکیک فراوانی را در این رابطه ایجاد کرده‌است. کتاب راهنمای عملی تحلیل گفت‌وگو، گفتمان و سند نوشته تیم ریلی با ترجمه عبدالله بیچرانلو، در تلاش است که یک روش عملی و کاربردی را در این رابطه ارائه کند که بتوان آن را در سه حوزه مرتبط گفت‌وگو، گفتمان و سند به‌کار گرفت. به‌دلیل اهمیت این رویکرد روشی و نگاه کاربردی به آن، در

■ رِپلی، تیم. (۱۳۹۵)، راهنمای عملی تحلیل و گفت‌وگو، گفتمان و سند، ترجمه عبدالله بیچرانلو، تهران، علمی فرهنگی، ۲۱۶ ص، ۱۰۰۰ نسخه، ۱۱۰۰۰۰ ریال، شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۲۱-۹۱۴-۶

فصلنامه نقدکتاب

اطلاع‌رسانی
ارتباطات

سال چهارم، شماره ۱۳ و ۱۴
بهار و تابستان ۱۳۹۶

۷۲

این‌جا به معرفی و نقد کتاب یادشده می‌پردازیم. البته نقد یک کتاب به معنای کاستن از ارج و اهمیت آن نیست، بلکه زمینه لازم را برای رشد بهتر علمی و عملی - که در گسترش و غنی‌سازی دانش اهمیت به‌سزایی دارد - مهیا می‌کند.

کلیدواژه

روش‌های کیفی، گفت‌وگو، گفتمان، سند.

۱. معرفی کتاب

کتاب راهنمای عملی تحلیل گفت‌وگو، گفتمان و سند^۱ نوشته تیم رِپلی^۲، به کوشش عبدالله بیچرانلو، عضو هیئت علمی دانشگاه تهران ترجمه و برای اولین بار در سال ۱۳۹۰ به‌همت پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات وابسته به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در قطع شبه رحلی و در ۲۶۴ صفحه منتشر شده‌است. پنج‌سال بعد، یعنی در سال ۱۳۹۵، کتاب نام‌برده توسط انتشارات علمی و فرهنگی در قطع جیبی و در ۱۹۴ صفحه با دو نشان انتشارات و پژوهشگاه مزبور منتشر می‌شود که به‌نظر می‌رسد این اقدام برای نخستین‌بار اتفاق افتاده‌است. به‌همین دلیل می‌توان گفت که مشارکت دو ناشر در چاپ کتاب‌های علمی به‌صورت مشترک، می‌تواند گامی مهم در گسترش صنعت نشر تلقی شود.

مترجم در یادداشت خود درباره کتاب چنین می‌گوید: «کتابی که در پیش‌رو دارید، برگردان یکی از کتاب‌های مجموعه هشت‌جلدی بسته تحقیقات کیفی سیج، یعنی کتاب راهنمای عملی تحلیل گفت‌وگو، گفتمان و سند نوشته تیم رِپلی است. نگارنده کتاب تلاش کرده مطالبی بسیار عملیاتی و کاربردی برای علاقه‌مندان به تحلیل گفت‌وگو، گفتمان و سند ارائه نماید» (ص نوزده). کتاب ده فصل دارد. مروری مختصر بر فصل‌های کتاب ما را با آن آشنا تر می‌سازد.

فصل اول: گفتمان کاوی. این فصل را می‌توان یک مقدمه نسبتاً تفصیلی در مورد فرضیات و دیدگاه‌های اساسی درباره گفتمان کاوی، جهت‌گیری کتاب و هدف آن دانست. به‌همین دلیل، در همین بخش به فصل‌بندی کتاب نیز اشاره شده‌است. از مهم‌ترین دیدگاه‌هایی که در این فصل مطرح شده، دیدگاهی است که نگارنده آن را چنین بیان می‌کند: «شناخت ما از اشیاء، مفاهیم یا انگاره‌هایی که آن‌ها را مسلم می‌پنداریم، طبیعی یا ازپیش تعیین شده نیست، بلکه محصول کنش‌ها و تعامل‌های انسانی، تاریخ بشر، جامعه و فرهنگ است» (ص ۱۰). البته این نگاه با چالش‌های زیادی در مطالعات مختلف فلسفی و علوم اجتماعی مواجه بوده‌است.

فصل دوم: آرشیوسازی. در این فصل در مورد ضرورت آرشیوسازی و شیوه ایجاد آرشیو پژوهشی در رابطه با داده‌هایی که به‌شکل روزمره با آن‌ها سروکار داریم، پرداخته شده‌است. همچنین درباره برخی منابع احتمالی مطالب مورد استفاده هنگام کار، از مقاله‌های روزنامه‌ها گرفته تا گفت‌وگوهای رادیویی و تصاویر ویدئویی جلسات مشاوره، اطلاعات بیشتری داده شده‌است.

فصل سوم: اخلاق و ثبت داده‌ها. در این فصل به بحث اخلاق و محرمانگی پرداخته و به برخی از اصول عمومی و دستورالعمل‌های تفصیلی در این زمینه اشاره شده‌است. باید توجه کرد که پیامدهای اخلاقی پژوهش هرگز نباید به‌مثابه یک مانع بوروکراتیک تلقی شود و شایسته است در این زمینه، همواره به پژوهشگران احترام گذاشت.

فصل چهارم: مسائل عملی ضبط. در این فصل به چگونگی تولید و پیاده‌سازی نوارهای صوتی و تصویری پرداخته می‌شود و انواع دستگاه‌های ضبط که در دسترس هستند، به‌اختصار معرفی شده‌اند. همچنین در ادامه به چگونگی گزینش شرکت‌کنندگان در پژوهش، چگونگی طراحی پرسش‌های پژوهش و شیوه ثبت مواجهه‌های میدانی در تحقیق پرداخته شده‌است. هر سه مورد مطرح‌شده در ارتباط با «داده‌های تولیدی پژوهشگر»، مانند داده‌های حاصل از گروه‌های متمرکز یا مصاحبه و نیز «داده‌های طبیعی یا ناشی از رویدادهای طبیعی»، همچون مردم‌نگاری کنش و کنش متقابل مبتنی بر ضبط صوت یا تصویر است.

فصل پنجم: پیاده‌سازی داده‌های صوتی و تصویری. در این فصل از راه‌های گوناگون برای چگونگی پیاده‌سازی مطالب ضبط‌شده تولیدی بحث می‌شود. در این فصل تأکید شده‌است که نوارهای ضبط‌شده گفت‌وگوها و متن‌های پیاده‌شده،

فصلنامه نقدکتاب

اطلاع‌رسانی
ارتباطات

سال چهارم، شماره ۱۳ و ۱۴
بهار و تابستان ۱۳۹۶

۷۳

همواره گزینشی و ناقص هستند؛ لذا باید تلاش شود که همه تحلیل‌ها بر پایه متن‌های پیاده‌شده یک گفت‌وگوی ضبط‌شده ارائه نشوند. متن‌های پیاده‌شده همیشه باید در حال تکامل باشند.

فصل ششم: بررسی گفت‌وگو. در این فصل به بررسی گفت‌وگو پرداخته شده است. این که چگونه می‌توان گفت‌وگوهای روزمره و غیر آن را بررسی کرد. نگارنده در این جا تلاش کرده است که نشان دهد، چگونه سنت‌های پژوهشی تحلیل گفت‌وگو و روان‌شناسی گفت‌مانی با نوارهای صوتی و تصویری گفت‌وگوها و تعامل‌ها کار می‌کنند. در این زمینه به متن‌های پیاده‌شده و برخی از ویژگی‌های گفت‌وگو نیز پرداخته شده است.

فصل هفتم: بررسی گفت‌وگو درباره اسناد و با اسناد. در این فصل به چگونگی تولید اسناد و متون پرداخته می‌شود. در این جا تأکید شده است که چگونه اسناد و دیگر اشیاء فیزیکی (مانند خودکار یا رایانه و غیره) کنش‌ها و تعامل‌های مردم را هماهنگ و تولید می‌کنند. یکی از نتایج مهم این فصل آشنایی با چگونگی ارتباط لحظه‌های گفت‌وگو با ساختارها و نهادهای کلان حیات اجتماعی است که براساس فهم آن‌ها می‌توان به تحلیل آن موارد پرداخت.

فصل هشتم: گفت‌وگو و گفت‌مان کاوی: مناقشه‌ها و تنگناها. در این فصل به برخی از معضلات مربوط به شیوه مطالعه گفت‌وگو و گفت‌مان پرداخته و به مناقشه‌ها و تنگناها در این زمینه اشاره شده است. همچنین در فصل مزبور به مباحث و موضوعات دیگری نیز توجه شده است؛ از جمله این که چگونه می‌توان به بهترین راه ممکن، داده‌های به‌دست‌آمده از گروه متمرکز را درک و از آن‌ها استفاده کرد و در تفسیر این داده‌ها نقش پژوهشگر باید چگونه باشد.

فصل نهم: بررسی اسناد. این فصل بر روی تحلیل متن‌ها و اسناد متمرکز است. در این بخش با مجموعه‌ای از مثال‌ها و مطالعات موردی آشنا می‌شویم. یکی از مثال‌های مطرح در این فصل، تحلیل تفصیلی چندسطر از صفحه آگهی یک روزنامه است و سپس با بررسی برخی از اسناد مربوط به یک دوره ۵۰ساله خاتمه می‌یابد. همچنین در این فصل با برخی پرسش‌ها و تاکتیک‌هایی که در بررسی متن‌ها مفید هستند، اشاره شده است.

فصل دهم: مطالعه گفت‌مان: دیدگاه‌های تکمیلی. فصل مزبور که فصل پایانی کتاب است، مروری تفصیلی است بر این که چگونه همه مطالب استدلالی را باید کدگذاری و تحلیل کرد. این فصل در مجموع روش‌های گوناگون پرسش از

کیفیت تحلیل را ترسیم می‌کند. در مجموع این فصل در تلاش است که نشان دهد، چگونه مطالب پژوهشی تولید می‌شوند، چگونه روی آن‌ها می‌توان کار کرد و سرانجام چگونه می‌توان از طریق آن‌ها نظریه‌پردازی کرد.

کتاب علاوه بر فصل‌های یادشده، فهرست اصطلاحات مهم را نیز دارد که اقدامی بسیار شایسته و مناسب برای آشنایی خوانندگان با واژه‌های مهم و کلیدی کتاب است. همچنین منابع و مآخذ کتاب که همگی انگلیسی است، در پایان کتاب آمده‌اند.

۲. شیوه نگارش کتاب

کتاب بسیار عملیاتی است. به‌دیگرسخن، مباحث نظری در آن کمتر مطرح شده که این خود، یکی از ویژگی‌های مهم کتاب تلقی می‌شود. مثال‌های متنوع کاربردی و تجارب عملی در زمینه تحلیل گفت‌وگو، گفتمان و سند، کتاب را به یک راهنمای عملیاتی تبدیل کرده‌است. نگارنده کتاب خود در این باره چنین می‌گوید: «در نوشتن این کتاب در پی ارائه مجموعه‌ای از ملاک‌ها و معیارهای مشخص که باید رعایت کرد، نبوده‌ام، بلکه تلاش کرده‌ام روش‌ها، فنون و مطالبی کاربردی را پیشنهاد دهم که به شما در آغاز فعالیت پژوهشی کمک کند» (ص ۱۰).

افرادی که بخواهند در موارد مزبور، از تحلیل، بهره‌گیری عملی داشته باشند و علاوه بر آن با روش‌های عملیاتی مصاحبه، گروه متمرکز، قوم‌نگاری و سایر روش‌های مشابه آشنا شوند، مطالب خواندنی و ارزشمندی را در آن خواهند دید. کتاب موردبحث برای تدریس آماده‌سازی شده‌است. در آغاز هر فصل عنوان‌های مهم آن فصل آمده‌اند؛ بنابراین، خواننده در همان آغاز به‌خوبی متوجه می‌شود که فصل حاضر چه رویکردی دارد. علاوه بر آن «اهداف فصل» بیانگر مهم‌ترین اهدافی است که در فصل، پیگیری می‌شوند. این شیوه بسیار مفید و آموزنده است. خواننده با مطالعه اهداف فصل متوجه می‌شود که با خواندن آن با چه مطالبی آشنا خواهد شد. در پایان هر فصل نیز سه عنوان مهم دیده می‌شود که هر کدام می‌توانند برای خواننده کاملاً مفید و سودمند باشند.

۱. ملاحظات پایان فصل: در این جا به‌طور خلاصه با هدف کلی فصل آشنا

می‌شوید و خواهید فهمید که با خواندن آن باید چه چیزی درک کرده باشید.

۲. نکات مهم فصل: مهم‌ترین نتایج هر فصل در این جا آورده می‌شوند. این

اقدام بسیار مفید است و به خواننده نشان می‌دهد که آیا واقعاً آن چه که از فصل خوانده‌است با آن چه که به‌عنوان نکات مهم ذکر شده‌است مطابقت دارد یا خیر؟

به عبارت دیگر، در این جا نوعی از سنجش عمق مطالعه دیده می‌شود که ارزشمند است.

۳. منابع تکمیلی: علاوه بر منابع پایانی کتاب که شامل کلیه منابع مورد استفاده در طول کتاب است، منابع تکمیلی برای هر فصل آورده شده است. این منابع می‌توانند در غنی‌سازی مطالعات بعدی بسیار مفید باشند. کسانی که علاقه‌مند هستند در زمینه مباحث مطرح شده، آشنایی بیشتر و عمیق‌تری کسب کنند، می‌توانند از منابع مزبور بهره‌مند شوند.

۳. ارزیابی و نقد

ارزیابی و نقد هر نوشته‌ای به معنای این نیست که باید درصد بود تا ضعف‌های خواسته یا ناخواسته آن را برجسته کرد. در این گونه موارد باید به آموزش‌های بعدی و غنی‌سازی نوشته‌هایی که در هر زمینه تولید می‌شوند، تمرکز کرد. نقد سازنده می‌تواند باعث رشد علمی و دانش اجتماعی شود. در رابطه با کتاب معرفی شده می‌توان به چند نکته اشاره کرد که امیدوارم مفید باشند.

۱. کتاب تیم زپلی که یکی از کتاب‌های مجموعه سیج قلمداد می‌شود، از کتاب‌های بسیار ارزشمند و عملیاتی است که می‌تواند کاربردهای فراوانی برای پژوهشگران داشته باشد. برای تدریس نیز می‌توان از این کتاب به مثابه یک منبع تکمیلی، استفاده کرد.

۲. کتاب با درج مثال‌های مختلف و ارائه راه‌های عملیاتی تحلیل و بررسی اسناد، متون و گفت‌وگوها، خواننده را به شکل کاربردی و عینی با شیوه‌های بررسی و تحلیل آشنا می‌سازد. البته به کارگیری مثال‌های زیاد از تحقیقات پزشکی را می‌توان یکی از ضعف‌های کتاب برای دانشجویان و علاقه‌مندان به حوزه‌های مطالعات اجتماعی برشمرد. موضوعی که مترجم محترم نیز در یادداشت خود به آن اشاره کرده است. (ص بیست)

۳. ترجمه کتاب، یک ترجمه علمی، روان و کاملاً قابل پذیرش است و این خود یکی دیگر از ویژگی‌های خوب کتاب است. کمتر کتاب علمی ترجمه شده‌ای را دیده‌ام که مترجم با وسواس فراوانی تلاش کرده باشد معادل‌های مناسب اصطلاحات علمی را به فارسی برگرداند، کاری که مترجم محترم به خوبی از عهده آن برآمده است.

۴. نویسنده کتاب، یعنی تیم زپلی، در نگارش اثر خود از ویراستاری حرفه‌ای و توانا به نام اووه فلیک بهره برده که خود یکی از استادان مجرب و صاحب کتاب‌هایی در روش‌های پژوهش کیفی است. نام ایشان در متن انگلیسی بر جلد کتاب نوشته

فصلنامه نقد کتاب

اطلاع‌رسانی
ارتباطات

سال چهارم، شماره ۱۳ و ۱۴
بهار و تابستان ۱۳۹۶

۷۶

شده، اما در ترجمه به این امر اشاره نشده است که بهتر بود در این مورد امانت‌داری شایسته‌ای در ترجمه صورت می‌گرفت.

۵. کتاب دارای Acknowledgments است که به‌هرحال در آن قدردانی و سپاسگرای نگارنده و برخی از توضیحات در مورد کتاب آمده است، اما در نسخه ترجمه‌ای خبری از این بخش نیست که بهتر بود این قسمت نیز ترجمه و ارائه می‌شد.

۶. باتوجه به گذشت ۵ سال از انتشار محدود کتاب در سال ۱۳۹۰ و چاپ مجدد آن در ۱۳۹۵ مترجم باید به ضرورت تجدید چاپ کتاب و چگونگی استقبال از آن توسط جامعه دانشگاهی اشاره می‌کرد.

۷. قطع جیبی کتاب حمل‌ونقل آن را آسان کرده است، اما عکس روی جلد آن بیشتر عکس‌های مربوط به داستان‌های پلیسی - مثلاً از نویسنده‌ای همچون هیچکاک - را تداعی می‌کند نه یک کتاب کاملاً علمی و دانشگاهی. شاید ناشر محترم برای جلب بیشتر مخاطبان اقدام به این کار کرده است، اما تصور نمی‌شود که جامعه علمی ما با عکس‌های داستانی، مجذوب مطالب علمی شوند.

۸. در عنوان کتاب اشتباهی رخ داده است که می‌توان گفت واقعاً ناخواسته است؛ اما به‌هرحال نباید اتفاق می‌افتاد. عنوان کتاب چنین نوشته شده: راهنمای عملی تحلیل و گفت‌وگو، گفتمان و سند که حرف «واو» بین دو واژه تحلیل و گفت‌وگو اضافه است. علی‌رغم این که قطعاً تجدید جلد کتاب هزینه‌هایی دارد، اما مناسب بود که انتشارات وزین علمی و فرهنگی این هزینه را متقبل می‌شد تا این کاستی در سابقه آن درج نشود.

جمع‌بندی

کتاب راهنمای عملی تحلیل گفت‌وگو، گفتمان و سند نوشته تیم زپلی، با ترجمه عبدالله بیچرانلو، تلاشی عملیاتی و کاربردی برای به‌کارگیری روش‌های مطالعه گفتگو، گفتمان و سند است. ترجمه خوب و مناسب کتاب، آن را به یک متن قابل‌استفاده تبدیل کرده است. در این کتاب تیم زپلی تلاش کرده تا با آوردن نمونه‌های عملی و کاربردی، راهبردهای فرایندی و مناسب در به‌کارگیری روش‌های کیفی برای تحلیل موارد مزبور را ارائه کند. علی‌رغم این که مثال‌های آورده شده در کتاب عمدتاً در مورد مطالعات پزشکی است، اما به‌هرحال می‌توان آن‌ها را با مطالعات اجتماعی شبیه‌سازی کرد.

کتاب مزبور دارای ده فصل است که یک‌بار توسط پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات در سال ۱۳۹۰ و سپس توسط انتشارات علمی و فرهنگی در سال ۱۳۹۵ در دو قطع متفاوت منتشر شده است.

فصلنامه نقدکتاب

اطلاع‌رسانی
ارتباطات

سال چهارم، شماره ۱۳ و ۱۴
بهار و تابستان ۱۳۹۶

۷۷

انتشار کتاب‌هایی درباره روش‌های کیفی و شیوه‌های به‌کارگیری آن‌ها در تحقیقات علمی از اقدامات بسیار مهم در حوزه علوم اجتماعی تلقی می‌شود که بنابر ضرورت باید بیش از گذشته به آن توجه کرد. متأسفانه سلطه روش‌های کمی بر تحقیقات علوم اجتماعی، به‌ویژه در حوزه ارتباطات، این مطالعات را به شدت از واقعیت‌های عینی و اجتماعی دور کرده‌است. بازگشت به روش‌های کیفی و یا به‌عبارت‌دیگر، حداقل حرکت تلفیقی در به‌کارگیری روش‌های کمی و کیفی می‌تواند بسیاری از مشکلات مربوط به ارزیابی و تحلیل فرایندهای اجتماعی را حل‌وفصل کند.

امید است که اندیشمندان و پژوهشگران این حوزه علاوه‌بر ترجمه چنین کتاب‌هایی، تلاش کنند تا نسبت به تألیف ادبیات بومی و انجام تحقیقات ملی در این زمینه اقدام نمایند و این حوزه مهم علمی را غنی‌تر سازند. کتاب راهنمای عملی تحلیل گفت‌وگو، گفتمان و سند، نوشته تیم زپلی و ویراستاری اووه فلیک، با ترجمه عبدالله بیچرانلو، در سال ۱۳۹۵ توسط انتشارات علمی و فرهنگی در قطع جیبی و در ۱۹۴ صفحه بازنشر شده‌است.

پی‌نوشت

1. Doing Conversation, Discourse and Document Analysis
2. Tim Rapley

فصلنامه نقدکتاب

**اطلاعات
ارتباطات**

سال چهارم، شماره ۱۳ و ۱۴
بهار و تابستان ۱۳۹۶

۷۸